

MOLIYA NAZORATI FUNKSIYASINING TURLARI VA USULLARI**Alijonova Yodgoroy Toirjon qizi***Andijon davlat pedagogika instituti***Xolmirzayev Ozodbek Abdurasulovich***Andijon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada mamlakatlarda moliyaviy nazoratni tashkil etish masalalari yoritilgan, nazorat qiluvchi organlarning umumiy tamoyillari va funksiyalari o'rganilgan. Xorijiy davlatlarning nazorat organlari faoliyati to'g'risidagi materiallar umumlashtirilib, nazoratni tashkil etishning zamonaviy xorijiy tajribasining o'ziga xos xususiyatlari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: davlat moliyaviy nazorati, xorij tajribasi, moliyaviy nazorat organlari, audit.

Kirish. Zamonaviy boshqaruv nazariyalari boshqaruv faoliyati sohasidagi nazorat funksiyasini o'z ichiga oladi va uni tegishli alohida funktsiya sifatida ajratib ko'rsatadi. Serebryakovaning (2016) fikriga ko'ra, nazorat har bir jarayonni, har qanday xodimning, har qanday tashkilotning mehnat funk-siyalarini amalga oshirishi bilan bog'liq har qanday faoliyat turini amalga oshirish jarayonida mavjud.

Umumiy holatda nazorat jamiyat hayotining barcha jarayonlarini boshqarish funksiyasidir. Bu ijtimoiy-iqtisodiy tizimdagi barcha fikr-mulohazalarni kuzatish va ijtimoiy rivojlanishning berilgan parametrlaridan paydo bo'ladigan og'ishlar haqida signallarni olish imkonini beradi. Agar nazorat predmeti jamiyatdagi moliyaga nisbatan munosa-batlar bo'lsa, u holda biz nazariy asosga ega bo'lgan va tashkil etish va yuritishning maxsus shakllariga ega bo'lgan moliyaning nazorat funksiyasi haqida gapiramiz.

Davlat moliyaviy nazorati masalasi moliya huquqi fani va amaliyotida eng dolzarb masalalar-dan biridir. Zero, davlat mablag'larining sarflanishini nazorat qilish, davlat g'aznasini o'z vaqtida va to'g'ri to'ldirish masalasi o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q, aksincha, tobora kuchayib bormoqda.

Moliyaviy nazorat turlari, shakllari va metodlari. Moliyaviy nazoratning muvaffaqiyatli va samarali o'tkazilishi uning tashkil etilish darajasiga hamda nazorat turlari, shakllari va o'tkazish metodlariga bog'liq,

Moliyaviy nazoratni amalga oshiruvchi sub'ektlarga ko'ra uning quyidagi turlari mavjud:

- umumdavlat moliyaviy nazorati;
- idoraviy moliyaviy nazorat;
- xo'jalik ichidagi moliyaviy nazorat;
- jamoatchilik moliyaviy nazorati;
- mustaqil moliyaviy nazorat.

Umumdavlat moliyaviy nazorati davlat hokimiyat organlari (prezident, hukumat, Oliy majlis, Moliya vazirligi, Davlat soliq qo'rnitasi, Davlat bojxona qo'mitasi va boshqalar) tomonidan amalga oshiriladi. Bu turdagi moliyaviy nazoratning bosh maqsadi daromadlar tushib turishi va davlat xarajatlarining sarflanishi bo'yicha davlat va jamiyat manfaatlarini ta'minlashdan iborat.

Idoraviy moliyaviy nazorat vazirliklarning nazorat-taftish boshqarmalari va boshqa tarkibiy tuzilmalari tomonidan amalga oshirilib, shu idoraga bo'ysunuvchi korxonalar, tashkilot va muassasalarning faoliyatini qamrab oladi.

Xo'jalik ichidagi moliyaviy nazorat korxonalar va tashkilotlarning iqtisodiy va moliyaviy xizmatlari tomonidan o'tkaziladi. Bu yerda moliyaviy nazoratning ob'ekti sifatida korxonalar, tashkilot va muassasalarning xo'jalik va moliyaviy faoliyati maydonga chiqadi.

Jamoatchilik moliyaviy nazorati davlatdan tashqari tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladi. Nazorat ob'ekti uning oldiga quyilgan vazifalarga muvofiq ravishda aniqlanadi.

Mustaqil moliyaviy nazorat maxsus organlar: auditorlik firmalari va boshqa xizmatlar tomonidan o'tkaziladi.

Moliyaviy nazoratning shakllarini quyidagi mezonlar bo'yicha klassifikatsiya etish qabul qilingan:

- amalga oshirilish reqlamenti;
- o'tkazilish vaqti;
- nazoratning sub'ektlari;
- nazoratning ob'ektlari.

Amalga oshirilish reqlamenti bo'yicha moliyaviy nazoratning shakllari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- majburiy (tashqi);
- tashabbusli (ichki). Yuridik va jismoniy shaxslarning moliyaviy faoliyati ustidan majburiy (tashqi) nazorat qonun asosida amalga oshiriladi. Bular, masalan, asosan tashqi, mustaqil nazoratchilar tomonidan amalga oshiriladigan soliq tekshiruvlariga, byudjet resurslaridan maqsadli foydalanish ustidan nazoratga, korxonalar va tashkilotlarning moliyabuxgalteriya hisobotlari ma'lumotlarini majburiy auditorlik tasdiqlanishi va boshqalarga tegishli bo'lishi mumkin.

Tanlov asosidagi nazoratda esa muayyan davr uchun buxgalteriya, moliya, statistika, bank hujjatlari va boshqa hujjatlarning faqatgina ayrim qismlari nazorat qilinadi.

Moliyaviy nazoratning yo'naltirilgan maqsadiga va predmetiga qarab quyidagi:

- Kompleks nazorat
- Mavzuli nazorat
- Muqobil nazorat usullariga bo'linadi.

Kompleks nazorat – moliyaviy nazorat ob'ekti hisoblanmish korxonalar, tashkilot va muassasaning moliyaviy va xo'jalik faoliyatining barcha yo'nalishlarni har tomonlama nazorat qilish tushuniladi. Ushbu nazorat turida korxonalar, tashkilot va muassasaning moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarining butligi hamda ulardan maqsadli foydalanish, buxgalteriya hisobi, hisobotning holati va sifati kabi jihatlar nazorat ostiga olinadi. Shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, nazoratning tor texnikaviy va texnologik masalalari uchun ushbu sohaning mutaxassislari jalb etiladi. *Mavzuli nazorat* – bir turdagi korxonalar, tashkilot va muassasalarning moliyaviy-xo'jalik faoliyatining ma'lum bir qismi uchun, jumladan, xo'jalikka xos bo'lgan tipik kamchiliklar va qonun buzilishlarini aniqlash hamda ularni bartaraf etish maqsadida tashkil etiladigan moliyaviy nazorat usuli hisoblanadi. *Muqobil nazorat* - operatsiyalar yagonaligi bilan o'zaro bog'liq bo'lgan va turli davlat moliyaviy nazorati ob'ektlarida turgan hujjatlarni solishtirishni o'z ichiga olgan tekshirish, bundan tadbirkorlik subyektlari mustasno. Muqobil nazorat o'zaro bog'liq bo'lgan turli xo'jalik yurituvchi subyektlarda yoki bir xo'jalik yurituvchi subyektning turli bo'linmalaridagi moliyaviy hujjatlarni taqqoslash orqali amalga oshiriladi hamda ushbu nazorat

turida xo‘jalik yurituvchi subyektlarga bormasdan turib o‘tkaziladi. Muqobil nazorat jinoyat ishlari bo‘yicha yoxud nazorat qiluvchi organning qarori asosida o‘tkaziladi hamda muqobil tekshirish predmetiga taalluqli bo‘lgan hujjatlarga talab qilib olinadi va tekshiriladi.

Moliyaviy nazoratning turli xil asoslarga ko‘ra turlarga, usullarga va shakllarga bo‘linishini tadqiqotchi olimlarning qarashlari hamda qonunchilik hujjatlarida belgilab qo‘yilgani bo‘yicha ko‘rib chiqdik. Moliyaviy nazoratni samarali, maqsadli tashkil etish va ko‘zlangan maqsadga erishishda moliyaviy nazorat obyektini, subyektining va ularning faoliyatining o‘ziga xos jihatlari inobatga olish hamda shu asosda nazorat usullari va turlaridan foydalanish muhim hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada davlat moliyaviy nazorati sohasida xorijiy mamlakatlar tajribasi ko‘rib chiqilgan bo‘lib, tahlilning analiz, sintez va ilmiy abstraksiya usullari qo‘llanilgan holda ilmiy natijalar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi. Davlat moliyaviy nazoratining evolyutsiyasi ko‘p jihatdan mamlakatning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sohalari-da sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarga bog‘liq. Davlat moliyaviy nazorati organlarining ishlash tamoyillari esa ma‘lum bir mamlakatda shakllangan moliyaviy nazorat modeliga bog‘liq (Matveeva, 2020).

Qonunchilik darajasida ko‘pgina davlatlar moliyaviy nazorat va boshqaruvning ixtisoslashgan mustaqil oliy organlarining mavjudligini ta‘minlaydi.

Asosiy vazifasi milliy qonunchilikda belgilangan tartibda davlat moliyasi va davlat mulkini boshqarish ustidan tashqi nazoratni amalga oshirishdan iborat bo‘lgan davlat organlari oliy moliyaviy nazorat organlari hisoblanadi. Oliy audit organlari faoliyatining asosiy tamoyillari turli mamlakatlarda farq qiladi, lekin odatda quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1. Mustaqillik: ushbu organlar o‘zlari tekshiradigan tashkilotlar va siyosiy aralashuvlardan mustaqil ravishda faoliyat yuritishi kutiladi. Bu mustaqillik ularning xulosalari va tavsiyalarining obyektiv va xolis bo‘lishini ta‘minlaydi.

2. Obyektivlik: oliy audit institutlari o‘z tekshiruvlarini obyektiv, tarafdinliksiz va xolis o‘tkazishlari kerak. Ular o‘z xulosalari va tavsiyalarini asosli dalillar va professional mulohazalarga asoslashlari kerak.

3. Professionallik: oliy audit institutlari o‘zlarining auditorlik ishlarida yuqori darajadagi professional malaka va professional standartlarni saqlab qolishlari kutilmoqda. Bunga malakali va tajribali xodimlarga ega bo‘lish, tegishli audit metodologiyalaridan foydalanish va ularning malaka va bilimlarini doimiy ravishda oshirish kiradi.

4. Shaffoflik va hisobdorlik: oliy nazorat organlari davlat faoliyatida shaffoflik va hisobdorlikni ta‘minlash uchun mas‘uldirlar. Ular o‘z faoliyatida, jumladan, auditorlik hisobotlarini e‘lon qilish va aholini axborot bilan ta‘minlashda shaffof bo‘lishlari kerak. Shuningdek, ular davlat organlari zimmasiga davlat mablag‘laridan foydalanganliklari uchun javobgarlikni yuklatishi kerak.

5. Qonun va qoidalarga rioya qilish: oliy nazorat organlariga qonunlar, me‘yoriy hujjatlar va amaldagi boshqa standartlarga rioya etilishini ta‘minlash vazifasi yuklatilgan. Ular davlat organlari-ning o‘z moliyaviy boshqaruvi va faoliyatida qonunchilik va me‘yoriy talablarga rioya qilishlarini baholashlari kerak.

6. Samaradorlik va natijaviylik: oliy nazorat organlari davlat mablag‘laridan samarali va natijali foydalanishga hissa qo‘shishi kutilmoqda. Ular davlat dasturlari va tadbirlari o‘z oldiga qo‘yilgan maqsad va vazifalarga tejamkorlik yo‘li bilan erishganligini baholashlari kerak.

7. Doimiy takomillashtirish: oliy nazorat organlari o'z faoliyati va amaliyotini doimiy ravish-da takomillashtirishga intilishi kerak. Bu auditning yangi metodologiyalarini joriy etish, texnologiyalar-dan foydalanish va ilg'or tajriba va xalqaro stan-dartlarni o'rganishni o'z ichiga oladi.

Bu tamoyillar oliy nazorat organlari faoliyati-ni aniqlab beradi va ularning davlat mablag'larini boshqarishda shaffoflik, hisobdorlik va samarali boshqaruvni rag'batlantirish bo'yicha o'z vazifalari-ni bajarishini ta'minlashga yordam beradi.

Oliy nazorat organlari o'z faoliyati doirasida parlament, hukumat, davlat hokimiyati organlari, shuningdek, boshqa nazorat organlari bilan o'zaro hamkorlik qiladilar. Ular o'z faoliyati natijalarini davlat rahbari yoki parlamentga taqdim etadilar. Ushbu hisobotlar ommaga e'lon qilinishi kerak. Shu-ningdek, oliy nazorat organlarining konstitutsiyaviy darajada kafolatlangan, tashkiliy, funksional va moliyaviy mustaqilligini o'z ichiga olgan mustaqil-ligiga alohida e'tibor qaratish kerak.

Xulosa va takliflar. Davlat moliyaviy nazo-rati organlarining xorijiy tizimlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, tahlil qilinayotgan aksariyat mamlakat-larda davlat moliyaviy nazorati organlari davlat moliyasini boshqarishda faol ishtirok etadilar. Ular o'z faoliyatida mustaqillik, xolislik va oshkoralik tamoyillariga amal qiladi.

Bundan tashqari, tahlillar nazorat organlari ishini tashkil etishda umummilliy xususiyatlar va tarixiy rivojlanishni hisobga olgan holda umumiy vazifalar va umumiy tamoyillar mavjudligini tasdiq-laydi. Guvohi bo'lishimiz mumkinki, barcha mamla-katlar nazorat organlarining roli va mas'uliyatini oshirishga, ularga zarur vakolatlar va tegishli mod-diy bazani ta'minlashga intilmoqda.

Davlat moliyaviy nazorati bo'yicha mahalliy konsepsiyani ishlab chiqish doirasida shuni hisobga olish kerakki, nazoratni tashkil etish boshqaruvning majburiy elementi hisoblanadi, shuning uchun uni nazorat tadbirining maqsadi sifatida emas, balki davlat moliyaviy resurslarini tartibga solish tizimi-ning ajralmas qismi sifatida ko'rib chiqish lozim. Bundan tashqari, rivojlangan mamlakatlarda davlat moliyaviy nazoratini rivojlantirishning asosiy ten-densiyalarini hisobga olish zarur, bu esa istiqbolda ushbu sohaning rivojlanish yo'nalishlarini belgilab beradi. Shu jumladan:

- moliyaviy nazoratni davlat boshqaruvi tizi-miga integratsiyalash, boshqaruv funksiyasi sifatida nazoratning ahamiyatini oshirish;

- nazorat organlarining ekspert rolini oshi-rish, chunki ular o'z mamlakatining moliyaviy va ijtimoiy-iqtisodiy siyosatini ishlab chiqishda faol ishtirok etadilar.

- oliy nazorat organi tomonidan ishlab chiqil-gan davlat moliyaviy nazorati standartlari doirasida barcha davlat moliyaviy nazorati tartib-qoidalarini amalga oshirish.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'r-satadiki, moliyaviy nazorat tizimini amalga oshirish samaradorligini ko'tarish uchun uni transformat-siya qilish zarur. Shu bilan birga, yagona metodolo-giya va qonunchilik bazasini ishlab chiqish, zamo-naviy axborot texnologiyalarini faol qo'llash, har bir davlat organi tomonidan ichki moliyaviy nazorat va ichki auditning samarali tizimini yaratish uchun zarur shart-sharoitlarni ta'minlash zarur.

Manba va foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati:

1. Erkaboyev S.O, Ibragimov A.G (2023). *Davlat moliyasini boshqarish tizimida davlat moliyaviy nazorati: Yevropa tajribasini tahlil qilish. Nazariy va amaly haqida xalqaro jurnali* , 3(3), 6-18. doi : 10.5281/zenodo.7821225
2. Huseynov R. (2019) *Byudjet mablag`laridan foydalanish samaradorligini oshirishda moliyaviy nazoratning o`rni . Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish bo`yicha 37-xalqaro ilmiy konferensiya - "Barqaror rivojlanishning ijtimoiy-iqtisodiy muammolari" - Boku, 14-15 fevral. P. -238*
3. Seyfrid , M. (2021). *Bundesrechnungshof . Handwörterbuch des politischen Systems der Bundesrepublik Deutschland , r . 80-82.*
4. Bogov X.M. (2011) *Byudjet jarayonida xorijiy parlamentlarning vakolatlarini amalga oshirish // Vestnik AKSOR. № 4. 160–169-betlar. URL : <https://www.kutubxona.uz/element.asp?id=17184322&>.*
6. Golovin K.L. (2007) *Rossiya Federatsiyasi va Germaniyada byudjet nazoratining huquqiy asoslari: qiyosiy huquqiy tadqiqot. Abstrakt. dis . samimiy. jurid . Fanlar. Moskva: MGIMO Rossiya TIV.*
7. Guseva D.E. (2016) *Evropa davlatlarining parlament nazoratining zamonaviy institutlari (Germaniya, Frantsiya, Buyuk Britaniya, Rossiya) // PolitBook . № 3. P.168–181.*